

نگاهی گذرا به دو چاپ از تفسیر حاج آقا مصطفی (ره)

■ حسن پویا

من القرآن الا أقرأنيها و أملاها علي
فكتبتها بخطي و علمني تأويلها و
تفسيرها و ناسخها و منسوخها و
محكمها و متشابهها ... فلم أنس
منه حرفاً واحداً ﴿

(بحار الانوار، ۹۹/۸۹)

آیه ای بر پیامبر اکرم ﷺ نازل
نمی شد مگر اینکه پیامبر آن را بر
من می خواند و من با خط خودم
می نوشتم و تأویل و تفسیر، ناسخ
و منسوخ و محکم و متشابه آیات را
به من می آموخت ... و من هیچ
حرفی را از آن فراموش نکردم.

تفسیر و تفسیرنگاری قرآن کریم،
به سده های آغازین نزول مائده بزرگ
الهی برمی گردد. در سال های اولیه
نزول قرآن، همت شیفتگان این کتاب
الهی به برگرفتن و حفظ و قرائت آیات
الهی معطوف می شد. اصحاب و یاران
پیامبر اکرم ﷺ به ویژه یاران نزدیک
حضرتش، شب و روز در تب و تاب
فراگیری کلمات وحی می بردند.

چنانکه حضرت علی رضی الله عنه که خود
قرآن ناطق بود و کلماتش ترجمان
وحی، می فرماید:

﴿ما نزلت علی رسول الله ﷺ آیه

گردید و تنها به بیانات ائمه علیهم السلام اکتفا نشد و در کنار کلمات امامان معصوم علیهم السلام که بعدها به عنوان تفسیر مأثور تدوین یافت، تفاسیر دیگری ظهور کرد. بررسی تفاسیر مختلف و روش های مفسران اعم از تفاسیر عقلی، فلسفی، کلامی و... بحث های مفصلی را به خود اختصاص داده است و کتاب های زیادی در این باره تألیف شده است که نقد و بررسی همه آنها مجالی فراختر می طلبد.

باری در میان تفاسیر نگاشته شده بر قرآن گرامی، برخی از آنها از جامعیت ویژه ای برخوردار است و در واقع نگاهی چندگانه به آیات الهی شده است، این گونه تفاسیر، تنها تفسیر روایی، عقلی، فلسفی، ادبی، کلامی و... جز آن نیست، بلکه مجموعه ای از علوم و روش های مختلف در آنها جمع شده است. مفسران عالی قدر این تفاسیر بر آن بوده اند که در حدّ توان خود، در تفسیر آیات الهی همه جوانب را در نظر بگیرند و از منظرهای گوناگون به قرآن نگاه کنند و آنگاه به تفسیر آیات بنشینند. طبعاً این گونه تفسیر برخواسته از دقت و ژرف اندیشی مفسران است و از عهده هر کسی بر

باری همّت علاقمندان کتاب الهی تنها به قرائت و حفظ آیات قرآن خلاصه نمی شد، بلکه در صدد تعلیم و تعلّم قرآن نیز بر می آمدند و با پرسش های گوناگون از محتوای کتاب الهی مطلع می شدند و بعضاً جهت روشن شدن آیات قرآن، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به تبیین کلمات غریب و توضیح و تفسیر آنها می پرداختند. این رویکرد بعد از رحلت پیامبر خیزش بیشتری به خود گرفت و طبیعتاً هرچه از دوران قرآن می گذشت، احتیاج به تفسیر و تبیین کتاب الهی بیشتر حس می شد، تا آنجا که یاران و اصحاب پیامبر به تربیت شاگردان پرداخته و حوزه های درس تفسیری تشکیل دادند و بدین گونه آیات الهی را برای علاقمندان و معتقدان به قرآن، تفسیر و تبیین می کردند.

در گذر زمان گفته های مفسران تدوین گشت و به صورت مجموعه های مدوّن در آمد، به گونه ای که شاید بتوان کتاب های «غریب القرآن» را که در واقع تفسیر کلمات غریب قرآن است، اولین کتب تفسیری مدوّن دانست.

در سده های بعد که آرا و عقاید گوناگون رخ نمود، نگاه به قرآن و آیات الهی از دیدگاه های مختلف مطرح

غریبه مانند علم اعداد و ذکر مسایل فقهی که تقریباً در ذیل تمامی آیات به چشم می خورد و بیان مسایل علم اصول به تناسب خاص، همه و همه حکایت از سطح علمی و پژوهشی معتنابه این تفسیر دارد و کاوش در تمامی ابعاد آن نیاز به مقالات مفصل و عمیقی دارد که فرصتی دیگر می طلبد.

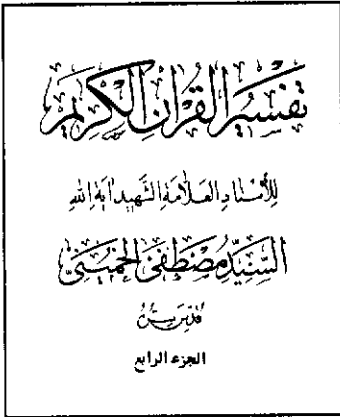
شهید حاج آقا مصطفی، بنا به سیره بسیار سودمند و ارجمند گذشتگان ابتدا این تفسیر را درس می گفته اند و در ضمن می نوشتند و بر آن افزوده هایی را می افزودند، چرا که در درس و بحث و گفت و گوهای عالمانه و نقادانه هنگام درس نکاتی به ذهن می آید که در نگارش معمولی به آنها نمی توان دست یافت. لذا در بسیاری موارد نسخه خطی این تفسیر که به دست مبارک مؤلف نگارش یافته است تقریباً در هر چند صفحه جمله «تممه دارد» به چشم می خورد که بعداً در صفحاتی آن تتمه آمده است.

آنچه از این تفسیر سال ها قبل به همت والای حضرت حجت الاسلام و المسلمین آقای محمد سجادی اصفهانی که خود از شاگردان آن مرحوم بوده، به چاپ رسیده است، تمامی دست

نمی آید. در میان معاصران کم و بیش از این گونه تفاسیر به چشم می خورد، گرچه همه آنها در یک ردیف نیستند و از سطح های مختلف برخوردارند، لکن نسبت به تفاسیری که از یک جنبه به آیات قرآن نظر کرده اند جامعیت بیشتری دارند که در جای خود نقد و بررسی و مقایسه ای بین آنها ضرور می نماید.

تفسیر القرآن الکریم

در میان تفاسیری که به جامعیت معروف اند، تفسیر حاج آقا مصطفی (ره) از جایگاه ویژه ای برخوردار است، زیرا مسایل طرح شده در ذیل هر یک از آیات گویای توجه و نگرش خاص آن شهید بزرگوار است. پرداختن به مسایل مختلف کلامی، فلسفی، عرفانی، روایی و نیز علوم

نوشته های آن شهید بزرگوار است که تنها سوره حمد و از آیه ۱ تا ۴۶ سوره بقره است.

این تفسیر در چهار جلد و در قطع وزیری توسط سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به چاپ رسیده است و به سبب اینکه سالیانی قبل و به دست یک نفر تحقیق شده است، دچار اشکالاتی است که البته این اشکالات هرگز از ارزش و زحمت مصحح ارجمند آن نمی کاهد و همّت جناب آقای سجّادی در آن دوران که هیچ اطلاع و یا سخنی از این کتاب نزد علاقمندان به قرآن و قرآن پژوهان نبوده، بسیار پر قدر و ارجمند است.

اشکالات چاپ موجود کتاب که برخی از آنها در چاپ جدید که به همّت برگزار کنندگان کنگره بیستمین سالگرد شهادت آن فرزانه انجام می شود برطرف شده است، عبارت اند از:

۱. اغلاط مطبعی که در هر صفحه تقریباً به چشم می خورد.
۲. افتادگی برخی از صفحات که در نسخه خطی موجود است.
۳. جابجایی تعدادی از صفحات که در مواردی تفسیر یک آیه، ذیل آیه دیگر رفته است و یا مثلاً بحث ادبی

در ذیل بحث کلامی آورده شده است.

۴. چاپ موجود فاقد یک فهرست دقیق و حساب شده از مطالب کتاب است.

۵. علاوه بر فهرست مطالب، هیچ گونه فهرست فنی و ضروری دیگری مانند فهرست آیات، روایات، اعلام و مآخذ و ... ندارد. و ...

البته برخی از آنچه یاد شد به مصحح گرانقدر بر نمی گردد بلکه مشکلات فراوانی که در نسخه اصلی وجود داشته بعضاً موجب شده است که کار به درستی سامان نیابد. برای نمونه مرحوم حاج آقا مصطفی، بحثی را نوشته اند و تمام شده فرض کرده اند و بحث دیگری را در پی آن آغاز کرده اند

مصطفی از افراد یا منابعی نقل می‌کنند، استخراج و منابع یابی شده است و در حد امکان به منابعی که آن شهید بزرگوار مراجعه کردند آدرس داده شده، مگر آنجا که نسخه ارجاعی در دسترس نبوده، به نسخه‌های دیگر منبع و یا منابع اصلی ارجاع داده شده است.

۴. آنچه اکنون از نسخه اصلی در دست

است مقداری کمتر از آن چیزی است که اکنون به چاپ رسیده و ظاهراً برخی از صفحات گم شده است که در این موارد از نسخه چاپ شده استفاده شده است.

۵. در چاپ جدید ویرایش صوری انجام گرفته است که چاپ قبلی فاقد آن است.

۶. عنوان گذاری کتاب: در این چاپ

کار سودمندی که انجام گرفته است عنوان گذاری خوب و قابل توجه است، البته تا حدودی از عناوین نسخه اصلی استفاده شده و بقیه با ملاحظه متن عنوان گذاری شده است و در نتیجه باعث شده، مباحثی که در چاپ قبلی تداخل پیدا کرده، مجزا شود و هر کدام با عنوان خودش بیاید و پاراگرافها به

بعداً خواسته‌اند مطلبی را به آن اضافه کنند، نوشته‌اند: «تتمه دارد». سپس در جایی دیگر این تتمه را بحث کردند و مرقوم داشته‌اند: «تتمه صفحه...». از این موارد بسیار زیاد است؛ و یا شماره برخی از صفحات تکرار شده است که باعث شده با هم اشتباه شود و تشخیص اینکه هر صفحه مربوط به کجاست از روی مطالب بوده است.

چاپ جدید

در چاپ جدید این تفسیر، نکات لازمی مورد توجه قرار گرفته است که بر اتقان این تفسیر افزوده است:

۱. تصحیح و تجدید نظر در این کتاب به دو - سه نفر سپرده شده تا هم سرعت عمل بیشتر باشد و هم دقت نظر.

۲. در جلد اول و مقداری از جلد دوم از چاپ قبلی پاورقی‌هایی وجود دارد که بسیار مفید و ارزشمند است و متأسفانه جلد سوم و چهارم فاقد آن است که در چاپ جدید، تمامی اثر تحقیق شده و پاورقی‌های سودمندی به آن افزوده شده است.

۳. در بحث‌های مختلفی که حاج آقا

میراثی ماندگار است، اگر به پایان می‌رسید، آن گونه که خود آن بزرگوار در جایی از آن یاد کرده‌اند «ناسخ التفاسیر» بود، چرا که جامع همه آنها و ناظر بر همه تفاسیر، به ویژه تفاسیر معاصر است و نیز کامل‌کننده آنهاست. در جای دیگر شهید بزرگوار کتاب را با عنوان «مفتاح احسن الخرائن الالهیه» نامیده‌اند که در چاپ جدید در ادامه و توضیح اسم کتاب آمده است:

«تفسیر القرآن الکریم، مفتاح احسن الخرائن الالهیه»

امید آنکه عالمان دیگری از سلالهٔ پاکان، آستین همت بالازنند و در تکمیل این تفسیر گرانسنگ بکوشند و میراث ماندگار دیگری را بر تراش ارزشمند شیعه بیفزایند.

لازم به یادآوری است که برخی از آنچه در نقد و معرفی این تفسیر آورده‌ایم، مرهون عنایت و همراهی برادر ارجمند جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای بروجرودی، مسئول محترم مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام (ره) در قم می‌باشیم.

صورت دقیق و مشخص آورده شود.

۷. متأسفانه در چاپ جدید نیز به جهت فرصت کمی که برای محققان دانشور آن بوده است، فهرست نویسی‌های فنی تهیه نشده است و کتاب فاقد فهرست‌هایی از این قبیل است، لکن به جهت اینکه عناوین با دقت و وسواس بیشتری نوشته شده است و بحث‌ها مجزا گردیده، فهرستی که از مطالب تهیه شده است بسیار راهگشاست، به ویژه آنکه تمام عناوین ریز و درشت در فهرست آمده است.

البته تهیه فهرست‌های فنی در آینده میسر است که امیدواریم محققان این مجموعه غفلت نکنند و به صورت ضمیمه تفسیر منتشر سازند.

این مجموعه اکنون در پنج جلد آماده چاپ شده است که همزمان با کنگره بزرگداشت بیستمین سالگرد شهادت آن شهید بزرگوار منتشر خواهد شد.

به هر حال مجموعه‌ای که با نام تفسیر قرآن از آن شهید اندیشمند و بزرگوار بر جای مانده علاوه بر اینکه